

Хроника Currents Actualité

Pepéo, prah i ništavilo – prikaz izložbe

“What is striking is the tension between the petrification of the bones and their strange coolness on one hand, and on the other, their stubborn will to mean, to signify something.”

Achille Mbembe, 2003, *Necropolitics*

„...niko zaista nije umro sve dok talašići koje je prouzrokovao u svetu ne uminu... Nečiji životni vek, kažu, tek je srž njegovog stvarnog postojanja.“

Teri Pračet, 2001, *Kosač*

Ovogodišnja, 11. po redu konferencija Centra za teorijsku arheologiju (CTA) Odeljenja za arheologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, pod nazivom *Srpska arheologija između teorije i činjenica* (29–31. mart 2024), bila je okupljena oko teme *Arheologija smrti*. Iako je u današnje vreme ova tema najčešće izmeštena iz svakodnevice (ili se pretvaramo da je tako), te tela pokojnika po pravilu bivaju tretirana od strane specijalizovanih službi i izvan pogleda bližnjih i šire zajednice, a sam proces pogreba biva pacifikovan i estetizovan cvećem i nadgrobnim spomenicima, za arheologe je od začetaka discipline smrt predstavljala nepresušan izvor podataka, inspiracije i znatiželje. Arheologija se svakako bavi svim aspektima *života* ljudskih društava u prošlosti, no smrt ima specifične – u arheološkom zapisu često najvidljivije – pojavne manifestacije. One uključuju materijalne tragove raznolikih pogrebnih praksi, različite

te oblike funerarne arhitekture, asociirane predmete i opremu, ostatke žrtvovanih i/ili konzumiranih životinja, i na kraju krajeva i sama fizička tela pokojnika, tj. njihove skeletne ostatke. Tako su na konferenciji *Arheologija smrti* bile zastupljene teme od emocija, pogreba kao multiteme, (ne)postojanja nekropola i markera u pejzažu, ustaljenih obrazaca i aberacija, grobnih priloga kao odraza statusa i identiteta, ponovne upotrebe predmeta, manipulacije tela i njihovih prikaza, preko bioarheoloških analiza skeletnih ostataka i novih digitalnih tehnologija u istraživanju funerarnih spomenika, pa sve do refleksivnih i kritičkih pristupa sopstvenom nasleđu discipline, njenom predstavljanju u muzejima i doživljaju u javnosti. Raznovrsnost tema i pristupa, kao i veliki odziv učesnika, ukazuju na kontinuirano interesovanje za pitanja kako su ljudi u prošlosti tretirali svoje mrtve i pronalazili načine za suživot sa njima, kao i na zapitanost nad aktuelnim društveno-političkim i naučnim dimenzijama arheologije smrti.

Po prvi put, konferenciju je pratila i izložba pod nazivom *Pepéo, prah i ništavilo*, upriličena na prvom spratu Filozofskog fakulteta. Značaj ove novine ogledao se ne samo u tome što se konferencija proširila i izvan svečane sale „Dragoslav Srejevović“ na hodnike fakulteta i poprimila i *materijalni* oblik, već i što je iza ovog poduhvata stajao podmladak Centra za teorijsku arheologiju. Autori izložbe bili su studenti i studentkinje arheologije Angelina Stefanović, Đorđe Petrović, Emil

Nikolić, Iman Fetahović, Nemanja Pavlović, Nenad Andrić, Ognjen Gavranic, Uroš Lekić i Vukić Antović, a realizaciju su pomogli saradnici Centra za teorijsku arheologiju i Filozofski fakultet.

Putem postera i materijalnih ostataka iz „starijeg savremenog doba“¹ u vitrinama – fotografija, modela lobanje, ličnih predmeta, knjiga, satova, suvog cveća, lavora, sveća, ovalnih fotokeramika i ukrasa za nadgrobne spomenike, autori i autorke uveli su nas u svoj lični doživljaj ali i kolektivne stavove prema smrti, telu, asociranoj materijalnoj kulturi, sećanju i zaboravljanju.

U uvodnom posteru i uvodnoj reči *Pepeo, prah i ništavilo. Ili ne?* profesor Aleksandar Palavestra podseća nas da su grobovi, iako često doživljavani kao „večne kuće pokojnika“ u kojima oni nalaze mir i (s)pokoj, oduvek bili predmet različitih društvenih manipulacija od strane živih. Kao posebno ilustrativan primer (i dalje živ u društvenom sećanju i transformisanom gradskom pejzažu) navodi se slučaj Dimitrija Tucovića i njegovih pet sahrana u poslednjih stotina godina. Dakle, nisu samo arheolozi ti koji „uznemiravaju mrtve“, već arheologija upravo otkriva svu raznolikost načina na koje živi oplakuju, tretiraju, sećaju se, zaboravljaju, ponovo podsećaju, stvaraju, menjaju, poništavaju i konstantno intereaguju sa preminulim članovima zajednice. U tom procesu, arheologija ima i jedinstvenu mogućnost da mrtvima „da glas“, što je bio jedan od ključnih lajtmotiva ove izložbe. O njoj nam profesor Palavestra kaže sledeće: „Na izložbi 'Pepeo, prah i ništavilo', studentkinje i studenti arheologije postavljaju nam mnoga važna pitanja i prikazuju svoj duboko promišljen, pomalo iskošen,

lični odnos prema pojedinim grobovima, sahranama i tragovima mrtvih. Kako se dedin sat pretvara u magritovsku sliku pokojnika? Da li je Zipo upaljač trajniji od njegove vlasnice? Kako se grobovi recikliraju i da li su parkovske staze po kojima šetamo 'staze mrtvih'? Kako se ljudska rebra pretvaraju u crkvene lukove, a klavikule u plemićke grbove? Šta će deriviško turbe u spavaćoj sobi? Kako umiru usamljeni u doba epidemije? Gde i kako se sahranjuju nepoznati, N. N. pokojnici? Zašto je zaravnjavan Lovćen? I konačno, da li je neko ubio arheologiju?“

Nemanja Pavlović nas u svom posteru *Pepeo, prah i ništa(vilo)* poziva da se podsetimo smrtnosti (*memento mori*) na primeru manipulacije ljudskim telima, kao što je to činila Katolička crkva suočena sa krizom izazvanom kugom i tridesetogodišnjim ratom, počevši od poznog 16. veka. Kao najupečatljiviji i opipljiv simbol smrtnosti i fizičkog propadanja korišćeni su ljudski ostaci (lobanje, rebra i pršljenovi kaluđera) koji su bili integrisani u dekoraciju crkava i u grbove plemićkih porodica. Ljudske kosti isprepletane sa arhitektonskim elementima su na taj način omogućavale kontinuiranu interakciju sa smrću i predstavljale trajan podsetnik vernicima i posetiocima ovih zdanja i na njihova sopstvena, prolazna tela.

Šta ostaje iza pokojnika? Odgovor na ovo pitanje daje nam Ognjen Gavranic prikazom ličnog primera smrtnog slučaja u porodici, u kome nije došlo do poznanstva sa pokojnikom, već je odnos prvenstveno izgrađen na osnovu predmeta koji su iza njega ostali. Ovi predmeti (fotografije, ručni sat, četka za odelo, knjiga o političkim krizama u socijalističkoj Jugoslaviji), kao svedočanstvo porodičnih mikroistorija, duhova vremena i intergeneracijskih dijaloga, bili su izloženi u vitrini koja je pratila poster. Lično iskustvo

¹ Datovanje prema Angelini Stefanović i njenom posteru *Od plamena do vitrine*.

„materijalizovanog dijaloga“ i otkrivanja osobe iza predmeta, pružilo je autoru mogućnost promišljanja širih pitanja relevantnih za disciplinu: „Da li se može izgraditi lični odnos sa pokojnikom isključivo putem materijalne kulture koja je ostala iza njega? ...da li i arheolozi na sličan način treba da se povežu sa materijalnom kulturom umrlih koje iskopavaju? Da li će tek tada pred sobom ugledati Čoveka, a ne samo humani osteološki materijal?“

Mogućnosti sagledavanja osoba iza predmeta tema su i postera *Od plamena do vitrine* Angeline Stefanović. Ovaj poster donosi nam na prvi pogled nešto dobro poznato arheolozima. U pitanju je Obrazac 5, deo propisane dokumentacije Ministarstva kulture, kojim se evidentira i opisuje „Poseban nalaz“ prilikom terenskih istraživanja. No, pažljivijim pogledom uviđamo da se nakon standardnih polja gde se popunjavaju podaci o arheološkom nalazištu, stratigrafskoj jedinici, koordinatama i slično, u polju za crtež ili fotografiju nalazi crtež jednog Zippo upaljača sa ljudskom lobanjom, a u polju za opis, umesto fakata, stoje pitanja i pozivi za diskusiju. Baveći se upravo arheološkom dokumentacijom, autorka preispituje u kolikoj nas meri standardni načini označavanja u vidu kombinacije brojeva i slova (npr. „BG/27/2017“ ili „Individua 12“) onemogućavaju da sagledamo *osobe* iza predmeta ili skeletnih ostataka, ili kako sama kaže, „gde nalazi koje iskopamo spadaju na granici između čoveka i hrpe metala, kamena i kostiju?“

Kako je prikazano na prethodnim posterima, arheologija najčešće operiše „bezimenim mrtvima“ prošlosti, koji ontološkom transformacijom kroz prestanak života postaju *objekti* za proučavanje. No, Emil Nikolić nam u svom posteru (*Bez lični grobovi*) ukazuje da sahrane N. N. lica (*nomen nescio*), tj. osoba čiji identi-

tet nije moguće ustanoviti, nisu retkost ni u savremenim pogrebnim praksama. Na široj teritoriji Beograda, parcele za N. N. sahrane postoje na (perifernim) grobljima Zbeg, Orlovača i Nova Bežanija. Neretko su u pitanju rake sa više osoba, obeležene tek drvenim krstovima sa oskudnim podacima o polu, godini smrti i broju pod kojim su zavedene na sudu, a u nekim slučajevima samo sa ogoljenom rečju *kosti*. Autor i ovi (bez)lični spomenici pozivaju nas na preispitivanje: ukoliko grobovi treba da predstavljaju „medij između komeoranata i komemorisanog – moralnu i/ili zakonsku obavezu prema pokojniku, šta gubimo kada iz te jednačine izbacimo glavnog činioca i pretvorimo ga u nepoznatu, bezimenu varijablu? Da li su to onda samo potpuno ogoljene sahrane bez ličnog potpisa, oivičene strahom od zaborava, ili su nam baš one potrebne da bismo se sećali?“

Šta je to „dobra smrt“, u kojoj meri je situaciona, kontekstualna, kulturno specifična i kakvu ulogu u njoj ima zajednica? Kako nam ukazuje Đorđe Petrović, u mnogim kulturnim kontekstima ideja dobre smrti podrazumevala je da ljudi u svojim poslednjim trenucima ne treba da budu sami. No, kako se to menja u slučajevima velikih kriza, poput epidemija? U svom posteru *Postmoderna umetnost umiranja*, autor nas podseća na tekst iz 15. veka *Ars Moriendi*, koji je nudio uputstva za umiranje bez prisustva sveštenika u doba kuge ili Crne smrti. Ova tema ponovo je postala globalno relevantna sa pandemijom bolesti COVID-19. Posebno pogođene i ranjive bile su starije osobe, i inače često usamljene u svojim poslednjim trenucima, a sada i dodatno izolovane zbog politika i zdravstvenih propisa gerontoloških centara i bolnica. Na ovom primeru autor nam pokazuje koliki značaj ima ljudsko prisustvo za umirućeg, ali

i kako odvajanje smrti od zajednice me-
nja ideju društveno prihvatljive smrti, u
momentima kada se ukrštaju „bojazan od
dodatnog širenja zaraze i pitanje dobrog
umiranja“.

Sa druge strane, Iman Fetahović nam
kroz svoj poster i prateće predmete prika-
zuje kako izgleda *Život sa mrtvima*. Nji-
hova imena su u ovom slučaju poznata, ali
su prakse koje ih okružuju šire od pojedinačnih života i iskustava. Istraživanje au-
torke obuhvatilo je turbe u Novom Pazaru
u kome su sahranjeni derviši Ismail Baba i
Hasan Baba, o kome već četiri generacije
vodi brigu porodica koja stanuje u sobama
pored turbeta. Ova „porodična briga koja
se prenosi s kolena na koleno“, održava
priče o derviškim praksama i kulturnom
nasleđu, evocira sećanja na nekadašnju
tekiju (glavno stecište novopazarskih
derviša) i predstavlja svojevrsan primer
suživota živih i mrtvih u prostoru koji je
istovremeno i sakralni, od značaja za po-
rodicu i za širu zajednicu.

Poster Uroša Lekića donosi nam pri-
ču o još jednom znamenitom pokojniku i
nosi naziv *Između Pompeje i Cetinja ili o
šest Njegoševih obretenja i sudbini Lovće-
na*. Autor nam na primeru Njegoševe
grobnice na Lovćenu (prvobitno kapele, a
potom mauzoleja po nacrtu Ivana Meštro-
vića) dočarava vezu između upečatljivih
oblika pejzaža, monumentalne arhitekture,
komemoracije značajnih ličnosti i (re)
interpretacije i (re)upotrebe ovih simbola
u različitim društveno-političkim agenda-
ma. Drugim rečima, grobna mesta zna-
menitih pojedinaca nisu samo materijalni
spomenici *njima*, već i konteksti za kon-
stantno sučeljavanje mišljenja i preispiti-
vanje ideja, kao i za (re)kreiranje savre-
menih identiteta.

Fotografije materijala i ukrasa za
nadgrobne spomenike, od kojih su neki
bili i izloženi, rezultat su „rekognoscira-

nja“ Iman Fetahović, Nemanje Pavlovića
i Ognjena Gavranica na Novom groblju
u Beogradu. Na njihovom posteru može
se pročitati o istorijatu Novog groblja
počevši od prve sahrane 1886. godine,
pratiti nicanje raznolikih nadgrobni-
h spomenika od krstova i ploča do bista,
kapelica i mauzoleja, informisati se o
razaranju groblja tokom Prvog svetskog
rata, pojavi vojničkih groblja nakon
Prvog i Drugog svetskog rata, uvođenju
praksi sahranjivanja građana različitih
veroispovesti, kao i o formiranju Aleje
velikana tokom čitavog trajanja ovog
groblja. Kako nas autori informišu, dan-
nas je Novo groblje dom „oko 1500
skulpturalnih spomenika, dela oko 130
priznatih umetnika, kao i arkada i aleja
posvećenih poznatim ličnostima“, zatim
grobova „francuskih i bugarskih vojnika,
austroougarskog stanovništva i pripadnika
britanskog Komonvelta“. Ovako dug i
turbulentan vremenski period i nasloja-
vanje različitih smrti povlači za sobom
pitanje šta se dešava kada groblja postanu
premala za sve njihove „stanovnike“,
kada pokojnici iščile iz porodičnog ili
kolektivnog sećanja i više nema niko-
ga ko bi za njihova grobna mesta platio
grobarinu. S tim u vidu, poseban fokus
ovog istraživanja predstavljala je kame-
norezačka radionica sa svojim stovari-
štem materijala ili, kako je autori naziva-
ju, „groblje u groblju“. Na ovom mestu,
prepunom počupanih nadgrobni-
h ploča i ispucalih i izblede-
lih slika, ponovo se sahranjuju zaboravljeni mrtvi. Inspirisan
pričom Milana Kundere, ovaj poster nosi
naziv „*Neka stari mrtvi ustupe mesto no-
vim mrtvima*“, i navodi na preispitivanje
odnosa prema sećanju i zaboravljanju,
smislu i besmislu materijalnih komemo-
racija i njihovih (re)upotreba.

Još jedan „projekat rekognosciranja“ odveo je grupu autora u potragu za tragovima smrti na pločnicima Beograda. Kako nam prikazuju fotografijama i mapom, sekundarna upotreba zaboravljenih i izlomljenih nadgrobnih spomenika nije ograničena samo na prostor groblja i kamenorezačkih radionica, već su njihovim fragmentima popločane i staze pod nogama šetača na Beogradskoj tvrđavi, Kalvariji u Zemunu, na Tašmajdanu i u Medakoviću. Kako autori navode, u okviru ovih „*Staza mrtvih*“ većina fragmenata je „uljudno okrenuta naopačke, da se prolaznici ne potresaju, ali ponegde imena pokojnika tvrdoglavo izviruju i plaše šetače“. Kao da samim svojim prisustvom podsećaju na to da je smrt oduvek sastavni deo života, na fiziološkom planu, ali da egzistira i u kulturnoj sferi, u nizu oblikovanja i preoblikovanja.

Na kraju, poster *Sedma mistrija: Smrt arheologije* Vukića Antovića pokreće pitanja o smrti, optrajavanju i budućnosti same discipline, tj. arheologije kao „medijuma između čovjeka sadašnjeg i čovjeka prošlog“. Iza ovog promišljanja zapravo stoji konstantna preokupacija „krajem istorije“ i krajem čovečanstva uopšte. Po mišljenju autora, pravo pitanje je da li će neka nova vrsta, nositeljka nove istorije (ukoliko je bude) i dalje želeći da gradi taj most između prošlosti i (buduće) sadašnjosti. Na ovom mestu, vredi podsetiti se i novih načina pogreba koji omogućavaju bržu dekompoziciju ljudskih ostataka u zemljištu, proisteklih iz prihvatanja ide-

ja o raspadanju i potpunom iščezavanju ili, bolje rečeno, utapanju u nove mreže multispecijskih odnosa.² Oni nam ukazuju na specifične materijalizacije smrti, koje mogu nastati bilo iz stremljenja za očuvanjem i sećanjem, bilo iz prihvatanja da smo deo ciklusa većih i od nas samih, ali i da su ovakve materijalizacije oduvek *prirhodokulturno* oblikovane.

Tako je smrt, nenametljivo a sveprisutno, obitavala na prvom spratu Filozofskog fakulteta sve do sredine maja 2024. Tada je izložba sklonjena, a ostaje nada da će svoj život nastaviti u nekim drugim izložbenim prostorima ili na mestima gde ima interesa za arheološki „dijalog“ sa mrtvima. Smrt je tu, oduvek isprepletana sa životom i sveprisutna, ali sudeći po entuzijazmu, kreativnosti, brizi i zapitanosti podmlatka – ne i za arheologiju u Srbiji. Ne još uvek.

Ivana Živaljević

Odsek za istoriju, Filozofski fakultet,
Univerzitet u Novom Sadu
ivana.zivaljevic@ff.uns.ac.rs

² Za detaljniju diskusiju o ovoj temi, videti između ostalog epizodu Jutjub kanala Philosophy Tube filozofkinje i internet persone Ebigejl Torn (Abigail Thorn) pod nazivom *How Death Changes Your Perspective*, u kojoj je gostovala Kejtlin Dou-ti (Caitlin Doughty), jutjuberka i autorka zaposlena u pogrebnoj industriji: <https://www.youtube.com/watch?v=rLfzO7Sbd-c4&t=642s>